

Наталія СТАРЧЕНКО
(Київ, Україна)

**Актові книги
як джерело до історії
Великого безкоролів'я
на Волині (1572–1576 рр.)**

Перші безкоролів'я в Речі Посполитій, що протривали майже безперервно чотири роки¹, були визначальними для складання її державного устрою та становлення шляхетської політичної культури більше аніж на два століття [23, 29]. Головне питання, що вирішувалося в ході затягнених дискусій та драматичних колізій під час *interregnum* – опанування влади магнатерією з її представницьким органом – сенатом, а чи доступ шляхти до прийняття важливих політичних рішень через систему представництва – було загалом вирішене на користь шляхти [25, 26]. Адже саме її активна реакція на події великої політики, її самоврядні ініціативи значною мірою визначили напрямки і характер реформування політичної та судової системи та, в підсумку, призвели до обрання королем шляхетського кандидата до трону – Стефана Баторія.

Монографії, присвячені функціонуванню сеймиків по різних воєводствах, що до сьогодні пишуться за усталеною схемою, зазвичай торкаються цих питань досить побіжно. Матеріалом для аналізу виступають переважно сеймиківі ухвали – кінцевий продукт дискусій і протиріч у середовищі шляхти, що самі лишуються поза межами дослідницької уваги. Приблизно тим же шляхом пішли і автори кількох статей, спеціально присвячених функціонуванню окремих воєводств під час безкоролів'я [30, 34]. При цьому практично невикористаним залишається масив гродських книг, які регулярно велися упродовж *interregnum*, що було передбачено першими по смерті короля сеймиківими ухвалами. А між тим саме актові записи можуть продемонструвати, як же на

¹ Від смерті Сигизмунда-Августа 7 липня 1572 р. до коронації Стефана Баторія 1 травня 1576 р. з чотиримісячною перервою на правління Генріха Валуа, від коронації 21 лютого до втечі в ніч на 19 червня 1574 р.

практиці втілювалися сеймикові постанови, скажімо, по забезпеченню внутрішнього спокою у воєводствах, по організації судової системи в умовах, коли всі шляхетські суди, що діяли від імені короля, припинили своє функціонування після його смерті. Саме в гродських книгах варто шукати сліди конфліктів чи протиріч, що виникали в середовищі шляхти як реакція на події в державі.

Тож спробую бодай коротко проаналізувати матеріал волинських гродських книг 1572–1576 рр. за такими напрямками:

– проблематика сеймикових ухвал як безпосередньої/опосередкованої відповіді волинської шляхти на виклики політичних колізій в державі;

– скарги на роботу каптурового суду як відображення складання нових уявлень про владу в середовищі волинської шляхти;

– специфіка скарг як джерела;

– різні за характером вписи до гродських книг як джерело, що може суттєво скоригувати дослідження.

Поактовий перегляд гродських книг дозволив ввести в обіг нові джерела, зауважити конфлікти у середовищі волинської шляхти, акти прямої і прихованої незгоди з сеймиковими рішеннями, що суттєво урізноманітнює картину життя волинської шляхти періоду безкоролів'я. Ба більше, ці матеріали провокують до перегляду досі усталених в історіографії думок щодо політичної культури волинської шляхти, яка незадовго до того, 1569 р., за умовами Люблінської унії увійшла до Корони, маючи до того інший досвід політичного життя у Великому князівстві Литовському.

Дослідженню ситуації у Волинському воєводстві під час перших двох безкоролів'їв присвячений один із розділів монографії Кароля Мазура «*W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648*» [28, s.37–54]. Попри ретельне опрацювання автором фондів польських архівів, матеріали волинських гродських книг, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві, були використані ним лише частково. Поза увагою дослідника, скажімо, виявилися дві важливі сеймикові ухвали – від 13 грудня 1572 р., що фіксує початки організаційних змін судочинства в нових умовах [1, арк.629–630 зв.], і однієї з останніх – від 5 травня 1575 р. [4, арк.101–104 зв.], яка засвідчує суттєві зміни в політичній і правовій культурі волинської шляхти, тобто, саме цим постановам завдячуємо можливість побачити своєрідний зріз шляхетської свідомості на початку і наприкінці періоду безкоролів'я. Не зауважене було також вкрай

важливе питання для періоду безкоролів'я – влаштування каптурового судочинства.

Сеймикові ухвали. Практика вписування сеймикових ухвал до гродських книг у Волинському воєводстві практично не існувала аж до початку XVII ст. Виняток становлять саме періоди безкоролів'їв: всього в гродські книги Луцького і Володимирського повітів упродовж аналізованого періоду було внесено 8 ухвал²: від 13 грудня 1572 р. [1, арк. 629–630 зв.], від 22 лютого 1573 р. [2, арк. 8–8 зв.], від 16 березня 1573 р. [2, арк. 37–38], від 27 липня 1574 р. [3, арк. 240–244 зв.], від 19 січня 1575 р. [4, арк. 114–115], від 5 травня 1575 р. [8, арк. 101–104 зв.], від 22 липня 1575 р. [4, арк. 322–323], від 17 серпня 1575 р. [4, арк. 378–379 зв.]. Щоправда, ухвали від 22 лютого 1573 р. і 22 липня 1575 р. є радше повідомленням про перенесення сеймика на інший термін з певних причин (про які далі). Ухвала першого волинського сеймику по смерті короля від 27 серпня 1572 р. дійшла до нас в писаній по-польському копії, що зберігається в Ягелонській бібліотеці у Кракові [14]³. Натомість не збереглися рішення п'яти інших шляхетських зібрань, про які відомо лише з принагідних згадок⁴. Однак певні припущення щодо їхньої тематики можна зробити, синхронізувавши дати проведення сеймиків з тими подіями, на які вони могли бути відгуком. Так, посеред записів про припинення функціонування гродського суду по смерті Сигизмунда-Августа 7 липня 1572 р. зустрічається запис від 20 серпня, яким воєвода кн. Корецький призначає термін розгляду конфліктної справи на день св. Семена – 1 вересня, під час зібрання сеймика, перед членами луцького гродського, а також володимирського і луцького земських судів, тобто склад новопосталого суду був досить розмитий [1, арк. 461]. А

² Оскільки сеймики відбувалися в Луцьку як центрові Волинського воєводства, то й ухвали вписувалися саме до луцького гроду, окрім однієї, внесеної до володимирських гродських книг. Кременецькі книги зазнали значних пошкоджень, однак, як можна судити зі збережених фрагментів, ухвал вони не містили. З восьми ухвал, що містяться в актових книгах, були надруковані лише дві: від 13 березня 1573 р. [16, с. 48–53] і від 27 серпня 1574 р. [15, с. 18–31].

³ За повний текст цієї ухвали моя найщиріша подяка Каролію Мазурові.

⁴ Відповідно, невідомо, чи були ці ухвали оформлені письмово, а також – чи взагалі дійшло до прийняття якихось рішень (про них – по ходу тексту).

вже у гродському записі від 24 жовтня фіксується існування каптурових суддів, обраних всім «колом рицерським» [1, арк.579]. Пізніші записи містять інформацію про персональний склад каптурового суду.

Таким чином, логічно припустити, що одним із питань сеймика, який проходив 1 вересня [1, арк.509], мусило бути впорядкування судочинства у воєводстві. Скупі на позір свідчення в контексті ширших матеріалів можуть засвідчити рівень правової культури волинської шляхти, яка чи не однією з перших посеред інших воєводств установила каптурове судочинство [22, 27, 31].

Для початкового періоду безкоролів'я існує також згадка про сеймик у Волинському воєводстві від 26 жовтня 1572 р. [1, арк.579 зв.]. Цілком можливо, що йшлося на ньому про вироблення засад майбутньої елекції, оскільки вишенський сеймик від 16 жовтня, на якому активно дебатувався спосіб участі шляхти у виборах короля, відрядив, поміж інших земель, також посла до Волинського воєводства [17, s.7]. Слід зазначити, що шляхта різних воєводств активно спілкувалася між собою, узгоджуючи свої позиції по ряду питань. Так, приблизно у цей час волинські, руські і подільські представники фіксуються на з'їзді краківської шляхти у Поланьці (4-5 жовтня), який, щоправда, був перенесений на пізніший термін через відсутність на ньому сенаторів [18, с.13].

Врешті, вже той факт, що в подальшому сеймики відбулися 2 вересня 1573 р. [2, 325 зв.], 12 січня [5, арк.2] та у проміжку від 16 лютого до 13 березня 1576 р. [28, s.51], попри відсутність в руках дослідника їхніх ухвал, засвідчує включеність волинської шляхти в політичне життя всієї Речі Посполитої⁵.

Проблематику сеймикових ухвал за безкоролів'я загалом можна класифікувати за трьома напрямками: волинське представництво на сеймах, оборона краю та судочинство, причому два перші питання займають вкрай мало місця [20].

Волинські матеріали містять хіба що сліди активних дебатів шляхти про спосіб провадження елекції – всім шляхетським загалом

⁵ Перший з них був одним з передкоронаційних сеймиків у Короні, дата проведення яких була визначена на першому елекційному сеймі (квітень-травень 1573 р.), два другі пов'язані з Єнджейовським з'їздом (18 січня – 1 лютого 1575 р.), скликаним прибічниками Стефана Баторія, причому, як зауважує Ева Дубас-Урвановіч, сеймики після Єнджейова скликалися в тих воєводствах, які обмежилися висиланням на з'їзд окремих своїх представників. Дослідниця зауважує, що їй відомо лише про два такі сеймики [23, s.86], тож волинський є третім випадком.

(принцип *viritim*) або через представників, що фіксуються сеймиковими постановами інших воєводств. Так, ухвали від 22 лютого та 16 березня 1573 р. наголошують на важливості участі шляхти в обиранні монарха⁶. Врешті, якщо на першу елекцію від Волинського воєводства було обрано представництво у кількості 70 осіб [2, арк.37–38], то вже на другу волинська шляхта вирішила їхати всім загалом (ухвала від 17 серпня 1575 р.) [4, арк.379 зв.], реалізуючи принцип *viritim* [24, 32], який шляхта Руського воєводства ще на початку безкоролів'я кваліфікувала як шляхетський обов'язок [17, с.4-7].

Про оборону від зовнішньої небезпеки безпосередньо йшлося в ухвалі від 19 січня 1575 р. (окрім загальних декларацій першої ухвали і згадки у постанові від 16 березня 1573 р. про призначення очільником посполитого рушення на час елекційного сейму житомирського старости кн. Костянтина Вишневецького замість волинського воєводи, який делегувався на елекцію [1, арк.37 зв.]). Ця постанова демонструє значний поступ шляхти на шляху емансипації: вказується, що в разі небезпеки, навіть без «обосланья» воєводи, вся шляхта з «милости Речи Посполитое и отчизны нашею» має зібратися під руку хорунжого, вибрати з-поміж себе досвідчену у військовій справі особу і під її керівництвом рушити до гетьмана, або й діяти за необхідності самостійно [4, арк.115 зв.]. Практичні кроки по обороні краю в ухвалі 17 серпня 1575 р. є цілком ситуативні внаслідок інформації про наближення татар.

Лева частка уваги в текстах сеймикових постанов натомість була присвячена організації каптурового судочинства. Ухвала першого сеймика від 27 липня 1572 р., на якому була зав'язана конфедерація⁷, лишень зауважувала, що шляхта буде підтримувати порядок, спільно і одностайно виступаючи проти кожного, хто свавільно його порушуватиме. В ухвалі за 13 грудня 1572 р. [1, арк.629–630 зв.] була окреслена в загальних рисах компетенція каптурового суду, визначена черговість його засідань, зауважений його склад. Сеймик від 27 липня 1574 р. [3, арк.240–244 зв.], який мав передовсім визначитися щодо

⁶ «...обачивши быти речи велико важное, всеи Речи Посполитои н[а] шои належание, яко около еханья н[а]шого на лекьцыю» [2, арк. 8-8 зв.]; «...абы ни хто без насъ п[а]на не обираль, але вси сполне, яко люди волные, п[а]на обирали» [2, арк. 37-38].

⁷ Тобто оголошено про перехід влади і відповідальності за спокій у воєводстві і за оборону від зовнішньої небезпеки, до воєводської шляхетської корпорації.

ситуації в державі – вважати втечу короля Генріха Валуа початком нового безкоролів'я а чи тимчасовою його відсутністю, попри обтічну вступну формулу, зав'язав конфедерацію (як і у випадку по смерті Сигизмунда-Августа) і відновив дію каптурового суду. В ухвалі зауважувалися засади його функціонування: рішення суду оголошувалися остаточними, заборонялося скаржитися на суддів, уточнювалися межі його компетенції, спрощувалася судова процедура, що мало сприяти якнайскорішому вирішенню судових справ. Врешті, що вкрай важливо, шляхта спробувала посилити відповідальність за виконання декретів суду, виробивши заходи по «дисциплінуванню» шляхетської спільноти і виконавчої влади в особі старост, що представляли найвищий щабель у владній ієрархії регіону і за рівнем своїх повноважень, і за обсягами формальних і неформальних ресурсів впливу. Йшлося в даному випадку про найбільших волинських можновладців – князя Костянтина Острозького як володимирського старосту, князя Богуша Корецького як луцького старосту і водночас волинського воєводу, князя Януша Збарзького як кременецького старосту. Посеред іншого зауважувалося, що в разі їхньої протидії виконанню декретів шляхетська спільнота може застосувати каральні заходи аж до конфіскації маєтків.

Важливим етапом, що засвідчував еволюцію правової свідомості волинської шляхти, можна вважати сеймикову постанову від 5 травня 1575 р. [4, арк.101–104 зв.], яка фіксує намагання шляхти поліпшити роботу традиційних судів після відновлення їхньої дії. Посеред цих заходів – зобов'язання осілості у повіті і присягності всіх гродських урядників, що обиралися старостою як очільником гродського суду з-поміж своїх слуг⁸; вироблення певних механізмів впливу на недобросовісних гродських урядників і старост, якщо ті відмовлятимуться карати винних членів суду; чи не найголовніше – встановлення вищої апеляційної інстанції для Волинського воєводства за прикладом інших коронних воєводств [21], серед членів якої – регіональні сенатори і урядники, а також представники шляхетського загалу.

Ухвала від 17 серпня [4, арк.378–379 зв.] носила доповнюючий щодо цієї постанови характер – встановлювалася підсудність старост у справах, які належали до компетенції гродського суду, земському

⁸ Така присяга була певним актом емансипації гродського суду щодо влади старости як його очільника. Осілість, своєю чергою, передбачала включеність такої особи до шляхетської корпорації і залежність від неї, а не лише від старости як пана.

судові, що складався з обраних сеймиком представників шляхетського загалу, або ж сусідньому гроду; підтверджувалися штрафні санкції за спротив декретам апеляційної інстанції, що поширювалися і на старост, які бойкотували б виконання декретів, аж до оголошення баніції з подальшою конфіскацією маєтків тощо.

Звичайно, сеймикові постанови у частині, присвяченій заходам по дисциплінуванню старост, носили переважно декларативний характер, однак стала присутність деяких норм, їхній розвиток і загальний напрям змін дають підставу говорити про серйозні трансформації політичної культури волинської шляхти, що відбулися під час безкоролів'я.

Певним підтвердженням сеймикових декларацій можуть служити окремі епізоди функціонування каптурового суду, що постав на сеймику 13 грудня 1572 р. і діяв до лютого 1574 р. (до коронації Генріха Валуа). Передовсім вони пов'язані зі скандалом, розіграним волинським каштеляном Мишкою Варковським, що виявився вкрай незадоволений судовим декретом [2, арк.218 зв. – 221, 316–321 зв.]⁹. Спроба Мишки за підтримки інших «скривджених» зірвати роботу суду через оголошення на сеймику від 2 вересня 1573 р. недовіри суддям, з вимогою їхнього публічного виправдання, не вдалася [2, арк.326 зв.–327, 331–333 зв., 338 зв.–339 зв.]. Попри те, що серед скаржників була присутня велика кількість волинських урядників, зокрема, кременецький староста кн. Микола Збараський з сином Янушем (що невдовзі потому сам стане старостою), судді – шляхта середньої руки – вперто відмовлялися їти їм на поступки. Не повелось Мишці Варковському і з кн. Богушаем Корецьким, до якого він звернувся як до найвищого волинського достойника з метою вчинити тиск на суддів. Корецький відповів відмовою: «Мы тежь до того ихъ силою за тымъ упоромъ ихъ привести и примусити яко упоръных и непослушньныхъ не можемъ».

Врешті, пікантність ситуації полягала в тому, що серед тих, хто ухвалював несприятливий для каштеляна декрет, через який виник скандал, був і сам Корецький, запрошений суддями разом зі шляхтою до участі у розгляді справи. Тож його небажання допомагати Мишці могло бути викликане особистими інтенціями, однак незалежно від мотивів учасників цієї історії, незаперечним фактом є те, що суддям, обраним на сеймику шляхетським загалом, вдалося утвердити свою

⁹ Детальніше про обставини цього конфлікту йдеться в моїй статті «Каптуровий суд першого безкоролів'я крізь призму скарг (1572–1574 рр.)», що вийде друком в № 13-14 «Археографічного щорічника».

автономність і невідповідність жодній особі/групі осіб (включаючи найвищих достойників регіону). Саме таке ставлення до каптурового суду як до остаточної судової інстанції буде підтвержене ухвалою від 27 липня 1574 р., яка заборонить скаржитися на суддів і апелювати на їхні рішення до будь-якої інстанції (про що вже йшлося).

Тож можна говорити про зміну під час безкоролів'їв традиційної ієрархізованої моделі влади, що зосереджувалася переважно в руках князів-старост, на іншу, де джерелом влади виступала сама шляхетська спільнота, а чи, принаймні, фіксуються перші симптоми такої зміни. Конфлікт, розіграний Мишкою Варковським, оприявнив складання нових уявлень про владу в регіоні, а подальші сеймикові ухвали їх розвинули.

Власне, епізод конфлікту Мишки-Варковського з суддями демонструє складність дослідницької роботи зі *скаргами як джерелом*. Адже про багато обставин цієї історії дізнаємося лише зі свідчень однієї сторони – скаржника, що через конструювання оповіді і маніпуляції учасниками конфлікту намагався легітимізувати в очах загалу свої позиції, здобути на його підтримку і, відповідно, отримати бажане. Окрім прямого пересмикування фактів в ході судового процесу, що можна довести, звернувшись до раніших актових матеріалів, маємо до діла зі складнішими стратегіями виправдання. Серед них, скажімо, розведення учасників судового процесу – суддів та запрошених ними до участі в суді воеводу зі шляхтою (імена учасників з боку шляхти невідомі) – по різні сторони: суддів як кривдників, воеводу зі шляхтою як силу, до якої апелюватиметься за підтримкою. Цілком імовірно, що серед поіменованих у скарзі солідарних з Мишкою осіб були і ті, хто безпосередньо брав участь у процесі на стороні суду (врешті, у конфлікті такого характеру до підтвердження правдивості обставин скарги справа зазвичай не доходить). Окрім можливого перебільшення Мишкою кількості осіб в його групі підтримки як наративної стратегії, могло йтися і про реальну спробу паралізувати роботу суду якоюсь частиною шляхти. Серед поіменованих у скарзі осіб, незадоволених роботою суддів – весь склад попереднього каптурового суду (за винятком Олександра Жоравницького, який увійшов і до другого складу), що добровільно зняв з себе повноваження слідом за кн. Корецьким¹⁰. Як насправду, кількість

¹⁰ Кн. Корецький посилався на зайнятість важливими державними справами і, відповідно, необхідність їхати до Варшави. Натомість причини відставки інших членів суду невідомі. Можливо, йшлося про підданський жест щодо свого очільника.

незадоволених могла бути значною з різних причин – присутні на знак особистої лояльності до скаржника; зацікавлені в реалізації якихось власних інтересів, не конче пов'язаних з обставинами конфлікту; ті особи, що чулися скривдженими суддями, адже після процесу принаймні одна зі сторін зазвичай буває незадоволена.

Мушу визнати, що акція каштеляна все ж мала свої плоди, надавши до рук тих, хто не хотів ставати до суду або ж був незадоволений з суддівських дій, інструмент протидії – можливість апелювати до висловленої суддям недовіри на сеймику 2 вересня¹¹. Втім, маємо з подальших активних матеріалів лише дві такі заяви [2, арк.418 зв., 474-478 зв.].

Цікавим в контексті розмови про можливі маніпулювання наративом є запис Мишки від 16 вересня, який засвідчує відсутність суддів на призначеній судовій сесії через те, що вони на сеймику відмовилися виконувати надалі свої повноваження [2, арк.373 зв.]. Публічне відречення, про яке говорив каштелян, фіксується у свідченні возного: у відповідь на вимогу Мишки Варковського і волинського войського Івана Чаплича Шпановського «усправедливитися» перед шляхтою, судді

«повелили пану каштєляну и пану воискому тыми словы, кгда жь, деи, таковыє нареканья и жалобы вашои м[и]л[о]сти слышимь, тогды, деи, мь то соби до приеханя его к[о]ролевское м[и]л[о]сти, [...] въ жадные sprawy и суды наши депутатские вдавати и ихъ оотправовати не хочемь и не будемь» [2, арк.327].

На позір, таки маємо факт відречення, а, з іншого боку, воно могло бути зрежисоване самим Мишкою, тобто йшлося про звичайну репліку в ході суперечки, якій надали публічного звучання. Врешті, посилання на присутність при цьому найвищих достойників і всієї шляхти воеводства було, скоріше, як і в інших випадках, риторичним ходом, що мав на меті легітимізувати певний акт.

Тож історії, вибудовані на скаргах, за відсутності іншого типу джерел і некритичних дослідницьких настанов, часто нагадують судовий

¹¹ «...то слышал от многих людеи, которые пригану дали п[а]ном депутатомь, иж их м[и]л[о]сть не ведеде права посполитого и статуту, толко так, як хочут, россудком своим отправают и всказывают, для чого и я зь их м[и]л[о]стю многимь п[а]ны братьею своею даль тую част в тои справе своеи, терплым быти хочу, поки ся их п[а]н[о]ве депутатове того всего справят тым, которые суду ихъ пригану дали, аболи теж иншие суды на их местца депутаваны будут» [2, арк. 418].

процес з одним лишень обвинувачем. Ми не знаємо співвідношення скарг до загальної кількості розглянутих справ і не чуємо інших голосів, окрім голосу скаржника, відтак, нам легко потрапити в пастку, сприйнявши версію зацікавленої особи як єдино можливий варіант перебігу подій.

На підставі конфлікту, що аналізувався, може скластися враження про подальше припинення роботи каптурового суду¹². Але вже сам факт відмови окремих осіб ставати на судовий процес засвідчує принаймні те, що судді і сторони зібралися у певний попередньо призначений термін. Свідченням функціонування суду можуть також бути *визнання возних про вручення позовів відповідачам*, в яких обов'язково фіксувалася дата процесу, що допомагає встановити періодичність судових засідань. Підтвердженням того, що засідання таки відбулися, можуть бути ті ж скарги на його роботу, визнання возних про виконання чи спробу виконання судових декретів, акти позасудового замирення сторін, що попередньо були позвані до суду, та інші принагідні згадки.

Цікавий матеріал надають *вписи* декретів каптурового суду, які були синхронні часові провадження процесу, або ж містилися в книгах пізнішого періоду [12, арк.19–22 зв., 1577 р.; 13, арк.3 зв., 1577 р.; арк.128 зв.–130 зв.] (їх, щоправда, фатально мало¹³). Окрім точної дати засідань каптурового суду та інших, найрізноманітніших даних про його роботу¹⁴, розмови між сторонами в ході процесу можуть оприявнити ставлення шляхти до ситуації у державі і воєводстві, до окремих сейми-

¹² Так, Кароль Мазур, ґрунтуючись на скарзі Мишки Варковського, робить висновок про те, що спроби впровадження каптурового судочинства у Волинському воєводстві потерпіли поразку, а між тим непрямі свідчення демонструють функціонування його аж до коронації Генріха Валуа. Після втечі Генріха Валуа каптурове судочинство було відновлене і діяло до Стенжицького з'їзду (до травня 1575 р.).

¹³ Каптурові книги, на жаль, не збереглися, тож ці вписи — єдині свідчення роботи каптурового суду, які оприявнюють реакцію сторін, що ставали до суду, і самих суддів, на різні обставини життєдіяльності шляхти в період безкоролів'я.

¹⁴ Так, адвокат під час розмов сторін скаржився на каптурових суддів, які свої засідання у Володимирі провадять у корчмі міщанина Василя Каплі під час «беседи»: «...не на звыклом местцу, не в замку, але в дому мешанина тутошнег[о] володимерског[о] Василя Капли шинковномъ, [...] заседши на беседе» [4, арк. 67].

ків і їхніх ухвал. Так, у ході судової справи між подружжям Костянтином Сло-Малинським і княжною Марією з Масальських та Олександром Семашком, що розглядалася каптуровим судом у Володимирі¹⁵ 14 березня 1575 р. [8, арк. 65–68], прозвучала важлива інформація, яка стосувалася сеймика 19 січня 1575 р. Зауважувалося, що рішення про перенесення засідань суду з Луцька (який був визначений на судовий центр попередніми ухвалами) до Володимира і Кременеця приймалося на сеймику, де були відсутні воевода, маршалок і старости трьох повітів¹⁶, а також на те не давала згоди вся шляхта¹⁷. До того ж, як твердила сторона, сеймик був скликаний виключно задля обговорення потреб захисту воеводства від зовнішнього ворога, тож не мав приймати інших рішень. Також вказувалося на факт неприсягності каптурових суддів, обраних 27 липня 1574 р.¹⁸. Тож логічно припустити, що ініціатива скликання сеймика, а також вирішальний голос на ньому належав якимось групам шляхти, що могла перебувати в опозиції до регіональних

¹⁵ Ухвала від 19 січня була зреалізована принаймні в пункті зміни місця засідань каптурового суду – депутатські роки до травня відбувалися почергово у Луцьку, Володимирі і Кременці.

¹⁶ “... хочечи се припатрить новому делу, яко ест алтернате без **уфалы старших, воевод, маршалка земли вольнское и бытности их м[и]л[ости] п[а]нов старост поветовых, луцкого, володимерског[о] и кремьянецкого**, за якимсь зъездом вчиненому, и к тому абых от братья за спорныхъ розумени не были” [8, арк. 65-65 зв.].

¹⁷ Традиційно преамбула впису сеймикових ухвал до гродських книг наголошує на тому, що ініціаторами впису виступають «ихъ мх[и]л[о] ст кн[я]жета, панове, кашталянь, врядники дворные земские, рыцерство шляхта и вси обыватели земли воеводства Вольнского и Браславского». Натомість, при вписуванні цієї ухвали було зауважено, що її подав для вписання до гроду луцький земський суддя Гаврило Бокій.

Можна припустити, що вимога почергових засідань каптурового суду в усіх трьох повітових центрах Волинського воеводства була викликана намаганням підпорядкувати кременецьку шляхту сеймиковим постановам у зв'язку з невизнанням їх кн. Збарзьким і якоюсь частиною шляхетського загалу Кременецького повіту, про що йшлося вище.

¹⁸ На неприсяглість суддів вказували і слуги кн. Збарзького, відмовляючись виконувати їхній декрет: «А к тому тые жь депутатове водле каптуру и статуту сумъненьемъ або присегою своею того, иж мели справедливе судити, не поправили [4, арк. 44 зв.].

урядників. Нагадаю, що саме на цьому сеймику було прийняте рішення про можливість, в разі небезпеки, скликання посполитого рушення з ініціативи самої шляхти, а не лише воеводи, а також право обирати очільника на час кампанії.

На невизнання ухвали від 5 квітня кременецькою елітою (а чи лишень кременецьким старостою і його прибічниками?) вказував адвокат Яна Жоравницького у ході судового процесу з Олександром Жоравницьким, який відбувався у Луцьку 20 липня [4, арк.317–317 зв.]:

«На таковий спис, которого пред вашьмостью пань ключникъ положил, п(а)нь Янь Жоравницкии и иньших **немало кн[я]зей, п[а]новъ зацнейшихъ** повиту Кремянецкого не позволили и до него печатеи своихъ не прикладали, и рукъ своих не подписовали, и о томъ списе ничего не видають».

Досить інформативними можуть бути і *принагідні згадки*, розсіпані поміж різних за характером гродських записів. Для прикладу може служити репліка Івана Сенюти під час вручення возним йому позову до каптурового суду у листопаді 1574 р. Він декларував своє невизнання суду як такого, що постав не з руки коронованого монарха, який існує в Речі Посполитій:

«Я на тот позов депутатский отказыват не повинен, бом, [...] маем, деи, у себе п[а]на коруно//ваного, а то, деи, **суди не от г[оспо]д[а]ря короля уставленыє**, перед ними справоватися не буду» [7, арк. 237-237 зв.].

Звернімо увагу також на спротив слуг кременецького старости кн. Януша Збарзького виконанню декрету каптурового суду через посполите рушення, яке намагалося ув'язати Яна Ворону Боротинського в масток князя Яровицю. Слуги погрожували пустити в хід зброю, і при цьому обґрунтували свої дії позицією князя щодо каптурового суду: «Кн[я]зь его м[и]л[о]сть, пан нашъ, при том, якъ каптур чинили, **не был и на то не зозволяль** [4, арк. 44 зв.].

В обох цих випадках, за буденністю їхньої появи і позірною мало-значущістю, могло йтися про вкрай важливе питання для всієї Речі Посполитої того періоду – визнати по втечі Генріха факт безкоролів'я чи ні. Адже тут згадувався сеймик, що відбувся 27 липня 1574 р., який *de facto* визнав *interregnum*, зав'язавши конфедерацію і *ввівши каптурове судочинство*. Звичайно, можна припустити, що шляхта на такий спосіб

вдавалася до звичного маніпулювання для легітимації своїх дій, а князь Збараський, не визнавав сеймикових ухвал, декларуючи своє неприйняття нової розстановки сил у воєводстві та необхідності підпорядковуватися юрисдикції досить демократичного за складом каптурового суду¹⁹. І, відтак, антистаростинський тон багатьох сеймикових постанов можна витлумачити як реакцією шляхти на позицію кременецького старости. Однак, скажімо, продовження роботи кременецького гродського суду ще певний час після формального припинення функціонування нормального судочинства за сеймиковим рішенням 27 липня 1574 р. [10, арк. 47, 91] дозволяє поставити питання і в іншій площині.

Припинення роботи гродського судочинства чи її відновлення у період безкоролів'їв було симптоматичним. Так, після коронації Генріха саме повернення до звичного судочинства означало погодження шляхти з його королуванням²⁰, а бойкотування Генріхового коронування відбувалося, знову ж таки – через відмову його запроваджувати. Цікаво, що володимирський гродський суд так і не розпочав своєї роботи під час чотиримісячного королування Генріха, як твердили гродські урядники, через відсутність вказівок від старости кн. Костянтина Острозького. Аналогічна ситуація складалася, схоже, і по деяких інших воєводствах, про що свідчить фрагмент сеймикової ухвали Краківського воєводства від 16 липня 1574 р.: «...po koronacyeu pana naszego zadne sądy nie były» [17, s.40]. Після втечі Генріха відновлення каптурового судочинства сигналізувало про визнання шляхтою настання безкоролів'я, тобто було прямо пов'язане з політичною сферою.

Власне, таким є неповний перелік матеріалів з гродських книг періоду безкоролів'я, що безпосередньо чи опосередковано стосуються проблеми реакції волинської шляхти на події в державі та, відповідно, її правової і політичної культури. Тож спробую його підсумувати.

Сеймикові ухвали, якщо розглядати їх у повному комплекті, а також залучати принагідні згадки про ті шляхетські з'їзди, ухвали яких

¹⁹ Кароль Мазур звернув увагу також на відсутність підписів кременецьких урядників під першою каптуровою ухвалою від 27 липня 1572 р. [28, s. 41].

²⁰ У відповідь на відмову Генріха присягнути на запропонованих йому умовах (Генріхові артикули і Варшавська конфедерації про релігійний мир) частина шляхти і сенаторів вирішила продовжити дію каптурового судочинства як свідчення тривання безкоролів'я.

не збереглися, засвідчують включеність волинської шляхти в державні події. Однак тексти практично не містять слідів дискусій, що були вкрай актуальні для політичного народу Речі Посполитої в цілому. Імовірно, йшлося про відсутність навичок уживання політичної риторики, якою просякнуті, скажімо, ухвали Краківського та Руського воєводства. Попри це, волинська шляхта постає як цілком зріла самоврядна одиниця, що здатна була вирішувати проблеми складного для всієї держави періоду. Поза тим, виступала радше реципієнтом, аніж активним суб'єктом політичних дискусій.

Цілком імовірно, що дискусії в середовищі шляхти, пов'язані з функціонуванням каптурового суду, призвели до складання нових уявлень про владу, сліди яких можна зафіксувати в ході конфлікту каштеляна Мишки Варковського з суддями. Врешті, хоч і з певним запізненням (порівняно з іншими воєводствами), була встановлена вища апеляційна інстанція для Волинського воєводства (ухвала від 5 травня 1575 р.).

Фіксується постійне (від ухвали 27 липня 1574 р.) намагання посилити ефективність виконавчої влади, що перебувала в руках можновладців – старост-князів, переважно через їхнє дисциплінування. Про зрослу емансипацію шляхетського загалу свідчить також скликання сеймика на 19 січня 1575 р., схоже, з ініціативи самої шляхти, і ряд важливих ухвал на ньому.

Волинська шляхта пройшла шлях від делегування повноважень своїм представникам на річпосполитські форуми до участі в другому елекційному сеймі на засаді *viritim*. Цілком імовірно, що емансипації шляхетського загалу мусили прислужитися дискусії щодо способів провадження елекції і шляхів реформування Речі Посполитої. Зокрема, принцип особистого обрання короля кожним шляхтичем, що розумівся як право і обов'язок політичного народу, до якого, врешті, пристала волинська шляхта, мало сприяти усвідомленню нею важливості голосу не лише князів і панів, а й пересічного шляхтича теж.

Однак сеймиківі ухвали не можна сприймати як конвенційний акт всієї шляхти. Уважний аналіз непрямих свідчень судових книг може прислужитися виявленню в шляхетському середовищі протиріч, що робить наше уявлення про той період багатоманітнішим.

Тож, як бачимо, матеріал гродських книг періоду безкоролів'я дозволяє зауважити важливі процеси в складанні політичної та правової культури волинської шляхти, які практично не відображені в джерелах іншого виду. Це дає підстави для перегляду історіографічної концепції

Наталія СТАРЧЕНКО. Актіві книги як джерело до історії ...

про всеохопне домінування князів-магнатів на Волині (чи, принаймні, дозволяє її скоригувати), якою звично послуговуються дослідники для пояснення історичних процесів у випадках, коли джерел бракує²¹.

²¹ Так, Кароль Мазур, підсумовуючи аналіз періду безкоролів'я на Волині, акцентує увагу на підданському типі культури шляхти, яка за відсутності короля мала шукати опіки у князів [28, с. 53–54]. Бачимо типовий приклад тяжіння схеми над дослідником (адже Мазурові відомі тексти семи ухвал), а також некоректність пояснювальної схеми внаслідок неповноти джерельної бази (твердження на підставі скарг про те, що шляхти не вдалося впровадити каптурове судочинство).

Аналогічним є висновок Петра Кулаковського про підданський тип культури волинської шляхти у зв'язку з невдачею запровадження у 1578 р. окремого від інших коронних воєводств Луцького трибуналу для Волинського, Київського і Брацлавського воєводств. Дослідник наголошує на спротиві впровадженню апеляційної інстанції кн. Костянтина Острозького, і, відповідно, досягнення свого через політичну незрілість шляхти [19, с.56–57]. А між тим ці міркування мають виключно гіпотетичний характер, не підкріплені джерелами. Натомість порівняння невдалих спроб ввести трибунал в межах українських воєводств варто порівнювати з історією запровадження апеляційних інстанцій по інших коронних воєводствах упродовж перших безкоролів'їв, яка демонструє аналогічну ситуацію [33]. Тож варто говорити не про відставання волинської шляхти щодо шляхти інших територій Корони, а про особливості річпосполитської культури в цілому, де безперечною цінністю було, зокрема, відчуття шляхтою своєї єдності (*omnium nobilium*), яке обмежувало регіональні починання.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі – ЦДІАК України]. – Ф. 25 (Луцький городський суд). – Оп. 1. – Спр. 13.
2. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 14.
3. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 459.
ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 15.
5. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 16.
6. ЦДІАК України. – Ф. 28 (Володимирський городський суд). – Оп. 1. – Спр. 7а.
7. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 8.
8. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 9.
9. ЦДІАК України. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 21

10. ЦДІАК України. – Ф. 21 (Кременецький гродський суд). – Оп. 1. – Спр. 17
11. ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 18.
12. ЦДІАК України. – Ф. 27 (Володимирський земський суд). – Оп. 1. – Спр. 4.
13. ЦДІАК України. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 5.
14. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie. – 114. – Акс. 3/52. – К. 32-32 v.
15. Архив Юго-Западной России. – К., 1861. – Ч. II. – Т. 1. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-западной России.
16. Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т. 1.
17. Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1909. – Т. 20 (Lauda sejmikowe. – Т. 1).
18. Akta sejmikowe województwa Krakowskiego (wyd. St. Kutrzeba). – К. 1932. – Т. 1 (1572–1620).
19. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. – Острог-Львів, 2002.
20. Старченко Н. Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламентська структури уряду у системі дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. – Мінск, 2008. – С.110–126.
21. Balzer O. Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku. – Warszawa, 1886.
22. Balzer O. Początek sądów kapturowych//Studia nad prawem polskim. – Poznań, 1889. – S. 271–273.
23. Dubas-Urwanowicz E. Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewicach po śmierci Zygmunta Augusta. – Białystok, 1998.
24. Dziegielewski J. Sejmy elekcyjne, elektory, elekcje 1573–1674. – Pułtusk, 2003.
25. Gruszecki S. Inicjatywa polityczna szlachty chełmskiej w czasie bezkrólewia w 1572 roku // Rocznik Lubelski, 1970. – Т. XIII.
26. Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego. – Warszawa, 2000.
27. Lulewicz H. Funkcjonowanie sądownictwa szlacheckiego w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie pierwszych bezkrólewici (1572–1576) // Z dziejów kultury prawnej. Studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w dziewięćdziesięciolecie urodzin. – Warszawa, 2004. – S. 361–367.
28. Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa, 2006.
29. Płaza S. Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574). – Kraków, 1969.

Наталя СТАРЧЕНКО. Актові книги як джерело до історії ...

30. *Prochaska A.* Sejmiki wiszyńskie w czasie trzech elekcji pojagiellońskich // Kwartalnik Historyczny, 1903.

31. *Rhode M.* Ein Königreich ohne König Der Kleinpolnische Adel in sieben Interregna , 1997. Harrassowitz Verlag –Wiesbaden.

32. *Skwarczyński P.* Pierwsze trzy wolne elekcje viritim, 1573–1587 // Teki historyczne. – Londyn, 1959. – T. – S. 119–154.

33. *Sladkowski W.* Sąd “ultimate instantiae” trzech województw: Sandomierskiego, Lubelskiego i Podlaskiego 1574–1577 // Rocznik lubelski. T. III, 1960, s. 37–50.

34. *Zieliński R.* Województwo Płockie w czasie bezkrólewia i na elekcjach // Notatki Płockie, 1957. – N 3–4. – S. 3–11.

Наталя Старченко (*Київ, Україна*) **Актові книги як джерело до історії Великого безкоролів'я на Волині (1572–1576 рр.)**

В даній статті на підставі матеріалів актових книг досліджуються особливості функціонування Волинського воєводства в період перших двох безкоролів'їв в історії Речі Посполитої. Поактовий перегляд гродських книг дозволив ввести в обіг нові джерела, зауважити конфлікти у середовищі волинської шляхти, акти прямої і прихованої незгоди з сеймиковими рішеннями, що суттєво урізноманітнює картину життя волинської шляхти цього періоду. Такий підхід дає можливість поставити питання про перегляд досі ustalених в історіографії думок щодо політичної культури волинської шляхти.

Ключові слова: безкоролів'я, шляхта, воєводство, князі, старости, каптуровий суд, апеляційна інстанція, сеймик, сейм, шляхетська емансипація

Наталья Старченко (*Киев, Украина*) **Актовые книги как источник по истории Великого бескоролья на Волини (1572–1576 гг.)**

В данной статье на основе материалов актовых книг исследуются особенности функционирования Волинского воєводства в период первых двух бескорольев в истории Речи Посполитой. Поактовый просмотр гродских книг позволил ввести в оборот новые источники, отметить конфликты в среде волинской шляхты, акты прямого и скрытого несогласия с решениями сеймиков, что делает картину жизни волинской шляхты в этот период значительно богаче. Такой подход дает возможность поставить вопрос о пересмотре на сегодня устоявшихся в историографии мнений относительно политической культуры волинской шляхты.

Ключевые слова: бескоролье, шляхта, воєводство, князья, старосты, каптуровый суд, апелляционная инстанция, сеймик, сейм, шляхетская эмансипация

Natalia Starchenko (*Kyiv, Ukraine*) **Judicial Books as a Source for the Interregnum Magnum History in Volhynia (1572–1576)**

In this article I endeavour to explore the peculiarities of the Volhynia Palatinate organization in the period of the first two Interregna in the history of Polish-Lithuanian Commonwealth, based on judicial books. The act by act review of the Castle (“Grodsky”) court books enabled us to bring the new sources into usage, and to make consideration for the conflicts in Volhynia gentry community, including the acts of open and hidden disagreements with the Dietines decisions. That enriches the general picture of the Volhynia gentry style of life of the period under examination. This approach allows us to re-estimate the hitherto predominant historiographical views on the political culture of Volhynia gentry.

Key words: Interregnum, gentry, palatinate, princes, governors, kaptur court, appellation institution, Diet, Dietine, gentry emansipation